

Szántó Gábor András A BÁTORTALAN ARANY JÁNOS

1854-re Arany jelentősen átdolgozta a *Toldi estéje* hat évvel korábbi, első változatát, ám a több száz sorral módosult kézirat szövegét nem ennek a befejezésnek az időpontjával, hanem 1848-as dátummal adta közre: „E művet alig néhány versszak pótlással, épp azon alakban veszi a tisztelt közönség, mint ez nálam 1848 óta készen hever.”¹ A filológiai szempontból hamis és félrevezető keltezéssel emlékeztetett egy fontos történelmi eseményre („nem engedett a negyvennyolcból”), ugyanakkor elkerülte, hogy a kor haditörvényszéki „műbírálata” a ’48 utáni „Haynau világ” és a Bach korszak nyomait keresse munkájában.² Az elterelő hadművelettel nemcsak a cenzúrát tévesztette meg, hanem a „költői túlzását” készpénznek vevő, jámbor irodalomtörténészeket is, akik a szerző vojtinai tanácsairól megfélekedve – vö. „A költőnek, bár lénye isteni, / Nemcsak szabad – szükség fillenteni”³ –, máig 1848 tavaszán lezárt szöveggént publikálják és magyarázzák ezt a hat évvel a forradalom *után* befejezett alkotást. Persze a „Haynau világ” problémáitól elvonatkoztatva... Vajon tényleg ilyen „időtlen befejezettséget” árasztó, „semmi korszerű kapcsolatot nem kereső” mű lenne a *Toldi estéje*,⁴ amelyet mérhetetlen távolság választ el *A walesi bárdok* Arany Jánosától?

ész és haladás

Az 1848 utáni évek „a puskaapor és a cenzúra” esztendei voltak, írta egykor Jókai Mór (történetesen egy Aranyról szóló munkájában).⁵ Olyan időszak, amelyben „csörgő-sipka alatt harcoltak a koreszmék”.⁶ Az öreg Toldi ekkorra befejezett történetét a kor nyelvén értő olvasók és barátok – így Jókai, Gyulai és Eötvös – egy kíméletlen ostromállapottal „csinosító”, kétes „civilizáció” és az alkotmányosságot felszámoló abszolutizmus elutasításaként fogták fel.⁷ Nem úgy, mint a mű Lajos királyi tanmeséjét⁸ könnyelműen helyeslő utódaik, akik szerint e kor nézeteit ütköztető alkotás „*alapeszmeje*” a puskaport feltaláló ész és haladás diadala, azaz „*az ésszel hódító, más öltőbeli ivadék végérvényes győzelme a nyers erő maradi hőse fölött.*”⁹ Ha belegondolunk, Arany világától mélységesen idegen következtetés ez. A „Toldik és nem Toldik” tömegeinek egyre hatékonyabb és tudományosabb elpusztítását költőnk nem az ész és a haladás bizonyítékának, hanem ezek megcsúfolásának tekintette,¹⁰ és műve „csörgő sipkás” előadásmódjával is utalt az efféle „ésszerűség” lelketlenségére és ostobaságára. Például abban a „csudálatos”, de magyarázóit által elhanyagolt, sőt kihagyni ítélt jelenetben, ahol Toldiék éhen maradt lovai tiszteletlenül „röhögni és vihogni” kezdenek egy csupán a maga szűk eszére hagyatkozó és a lótetetéshez nem értő varga ügyetlenségén.¹¹

Elkezdték röhögni a várt eleségre;

Nyihogtak, vihogtak sokáig hiába,

De belé sem faltak a drága szénába;

E csudán a varga csudálkozék nagyon,

Törte az elméjét: hogy s miképen vagyon. (VI/7)

A szintén kacagni kezdő Bencétől tudja meg, hogy a felszerszámozott állatok csak a szájuk szabadabbá tétele, vagyis „a fék és a zabola” eltávolítása után képesek elfogyasztani az immár „békétlenül várt” (VI/2) eleséget.

„Mi az istennyila! megbomlottál, koma?

Hisz nincsen leoldva se fék, se zabola!”

S úgy nevetett Bence, hogy el tán nem ájult, –

De a két vékonya iszonyún megfájult. (VI/8)

A most kapusként dolgozó varga egykor „sátáni bicskiával” szabdalta e „táltos” jószágok bőrét,¹² és ma is óvakodik tőlük, mivel „rúgnak és harapnak”.

„Szent atyám” tünődék, „vajmitévő legyek?
Megharap, ha elül, – rug, ha hátul megyek.”
Sosem ült lovon a becsületes varga,
Bár ifjabb korában a sarut megvarrta [...]

Bicskiája, mint egy pokolbeli sátán,
Nyargalódzott végig a szegény ló hátán;
Mérte, szabta, vágta – ő volt akkor az ur:
Most a kantárhoz is keze-reszketve nyul. (VI/4–5)

Nem annyira észre, mint *bátorságra* lenne szüksége, hogy a felzablázott állatokat jól lakassa. (Hisz táplálni is kell a jószágot, ha nyírni akarják.)

Majdhogy meg nem evé kezét lábát érte
A kapus, hogy ő ezt *ésszel föl nem érte*;
De meg' arra gondol: *mit ért voln' az ésszel?*
Hisz csak nem mert volna odanyulni kézzel.

E gondolat neki vigasztalást adott,
Valahányszor Bence szemébe kacagott, –
Aki, lezablázván a két éhes párát,
Visszament a házba folytatni munkáját. – (VI/9)

A kulturális hagyományban és a régi magyar köznyelvben a varga nem túl okos ember. A mesterségével elboldogul, de más ügyekben nem tanácsos rá hallgatni. Ő jelenik meg a ma is használt „*Suszter, maradj a kaptafánál!*” figyelmeztetésben, és olyan, ma már nem hallható élcelődésekben, mint „*Igen tud varga lovat patkolni. Vargához viszi az ekevasat. Varga ne szóljon feljebb a kaptánál.*”¹² Eredetileg az idősebb Plinius *Természethistóriájában* olvashatjuk ama híres anekdotát, amelyben Apellész, a festő készségesen kijavítja egy vargától kifogásolt saru pontatlanságát, de nem engedi, hogy a botcsinálta kritikus további hibákat keressen a festményében: „*Ne supra crepidam sutor iudicaret* ('A sarun túl a varga semmiben ne ítélkezzék').”¹³ Egy hazai közegben született, későbbi szólásunkban maga Krisztus fegyelmezi meg az efféle kéretlen okoskodót. (Vö. „Úgy megrázza, mint Krisztus a vargát”.)¹⁴

Arany ügyesen aktualizálja az eredeti anekdota fontos elemeit – így a hős foglalkozásához társított kontárságot és illetéktelenséget –, de a „bátorság” témájának felvetésével újabb tanulságok levonására ösztönzi az olvasót. Műve utolsó, hatodik énekét ugyanis épp egy Toldi *bátorságát* hangsúlyozó, Ilosvai mottóval indítja: „Híres ez világban *szíve nagy bátorsága*.” Ha valóban igaz a meghatározás, miszerint a mottó „a mű (egy-egy részének) élén álló, a *mondanivaló lényegét jellemző idézet*”,¹⁵ akkor a varga és Bence közti „csörgő sipkás” bátorságvizsgálat korántsem lényegtelen és kihagyható epizód, hanem egy azzal együtt zajló, másik bátorságpróba, a király és Toldi közti összetűzés párja és kommentárja. A két jelenet fontosságára és összetartozására a mottó utáni verssorok is utalnak: „Most Bencéhez térek, aki otthon maradt:/ Mi emlékezetest vín véghez *azalatt*.” (VI/1).

a bátorsági megmértetés

A szolgák megmértetésében kétségtelenül a félénk kapussá lett „sátáni” borszabdalo a vesztes, akit Arany a cselekményben és a *Végszóban* is „alárendel” a többi szereplőtől gyakran gúnyolt, de most felszabadultan kacagó Bencének: „Az is megbocsátható, hogy a kinevetett vén szolgának [= Bencének] *még egy személyt* rendeltem alá a kapusban...”¹⁶ Vajon tényleg megbocsátható?... Ugyan ki lehet ez a félénk varga melletti, „*még egy személy*”, aki szintén elbukik a bátorsági megmértetésen? Netán a Toldi által megriasztott Lajos király, aki már a mű 1848-as változatában „*székéig hátrál*” a trónterembe berontó Toldi elől – vö. „Néz utána, [...] *székeig hátrálva*, / Fél könyökkel *annak támaszkodik állva*”¹⁷ –, és aki az 1854-es kidolgozásban sem a jó szívéről meg a „szíve nagy bátorságáról” tesz tanúbizonyságot?

Meghül benne a vér, ábrázatja mordul,

S kiált, odakapván kézzel a szívére:
„El kell fogni Toldit! halál a fejére!” (VI/20)

Ha „meghül benne a vér” – akkor 'elborzad', 'megrémül', 'visszaretten'. A szívéhez is ijedtében kap, ahol a 16. századi Ilosvai idejében is a bátorságát keresi az ember.¹⁸ Egy bátor embernek „helyén lenne a szíve”, és „megőrizné a lélekjelenlétét”. Ellentétben a féltében halállal fenyegetőző Lajossal, aki a „lélektől lelkezett” Toldi¹⁹ lefogásával „önnön lelkét leheli ki,”²⁰ s így a korabeli népi bölcsesség „szegény ördögét” juttatja eszünkbe. („Az ördögről is azt mondja a közmondás, hogy *szegény, mert nincs lelke.*” Czuczor–Fogarasi: 3. köt. 1388).

Egy *lelketlen*, nem elég Nagy Lajos azonban könnyen elveszítheti a tekintélyét. Különösen, ha rangjához méltatlan öltözékben jár az utcán, és a járókelők nem köszönnek neki. Vajon tényleg nem ismerik fel?... Az előtte haladó testőr, meg a mögötte lépdelő szolgák ellenére sem?...

Elül megy a testőr, ennek háta megett
A király és egy-két hű szolga lépeget.
Egy cseppet se látszik köntösén, hogy király,
Kinevetnék, aki azt merné fogni rá;
Az utcán menő, ha szemét rájok veti,
Köszön a hadnagynak, de nem köszön neki. (VI/22)

Honnan ismerős ez a jelenet? – Utcai felvonulás... Benne egy uralkodó, illetlenül egyszerű öltözékben... Nem köszönő és nem éljenző járókelők... Hát persze. Az Andersen-mese! Itt is egy nem hiteles király visel hivatalához méltatlan ruházatot, s így az utcanép is tudja, hogy sem a ruha, sem a király nem igazi.

Vajon mit keres Hans Christian Andersen a 19. század közepi Magyarországon? Tényleg ismerte őt Arany?... A jelek szerint, igen. A magyarországi lapok már 1841-ben tudósítottak a dán híresség itteni látogatásáról, és a császár új ruhájáról szóló történetnek ez évben két változata is napvilágot látott a hazai „szépliteratúrai” kiadványokban.²¹ Elképzelhető azonban egy még közelebbi forrás. Az első Andersen mesekönyvet ugyanis költőnk „angyalkedélyű komaasszonya”, az irodalmi babérokra pályázó Szendrey Júlia fordította magyarra, aki 1847-ben, a nemrég elkezdett *Toldi estéje* írásának idején, személyesen is beszélhetett Arany fordítói terveiről.²² Később, kapcsolatuk hűvösebbé válásakor Gyulai Pál hozhatott az asszonyról híreket, aki nemcsak Szendrey Júlia sógora lett, hanem az 1857-re megjelenő Andersen meseválogatás egyik recenzense is.²³

Ami Arany magyar királyi kortársait és ezek megtépzott tekintélyét illeti, se a szerény szellemi képességei miatt lemondott V. Ferdinánd, se a helyére léptetett, ifjú Ferenc József nem örvendett túl nagy népszerűségnek. Ha különböző okokból is, mindketten megszolgálták azt a fajta tekintélycsökkenést, amit akkoriban „felségsértés”-ként definiáltak. Az utcai és társaságbeli köszönések elmulasztása főleg az 1848 utáni esztendőben, a szabadságharc leverését követő passzív rezisztencia idején jött divatba Magyarországon, amiről mind a „nem köszönők”, mind a „nem köszöntöttek” írásai beszámoltak.²⁴ Ebben a feje tetejére állított, új ruhás világban az 1848. december 2-án trónra ültetett Ferenc József több szempontból sem felelt meg a magyar törvények megkövetelte illemszabályoknak: nem választotta királlyá az országgyűlés, nem tett esküt az ország törvényeire, és meg se koronázták. A magyar trón jogilag üresen állt, nem volt kit felségsérteni rajta. De mint az aradi tizenhármak ítéletéből is látható, ez a királyi címét kisajátító királyjelölt a régi Habsburg hagyományokhoz híven ezúttal is „felségsértés” címen küldette halálba az általa veszélyesnek ítélt és a trónöröklési szabályokat betartó törvénytiszteletet: vö. „Mindezek a vádlott urak [...] ellentétben a császári királyi hadseregbe való belépésükkor tett esküjükkel, [...] hogy *törvényes* [??] császáruknak és *királyuknak* csapatai ellen harcolni nem fognak, a magyar forradalmi hadsereg soraiban szolgáltak, [...] részt vettek a magyar lázadó hadsereg harcaiban az ez év április 14-i debreceni országgyűlési határozatok megvalósításáért, melyek kimondták Magyarország elszakadását a császárságtól és a legmagasabb uralkodóháznak a magyarországi trónutódlásból való kizárását”, s ezért „*felségsértés miatt* [...] kötélt általi halállal büntetendők.”²⁵

A *Toldi estéje* 1854-es megjelenése idején Arany nem egészen jámbor kortársai nap mint nap szembesültek ezzel a véresen abszurd és messziről akár nevetségesnek mondható világgal, meg egy abban regnáló, nem hiteles király problémájával. Erre emlékeztette őket az a jelenet is, amelyben először egy Toldit harsányan megéljenző, majd a királyi felségen némán „(keresztül) néző” tömegről olvashattak „a múltat a jelenbe, s a jelent a múltba játszó”²⁶ Arany „humoros eposzában”.²⁷ (Amit bizonyára ők és mi is joggal társítunk a királynak nem köszönő járókelők „tiszteletlenségével” vagy a puszkapor ésszerűségét hangoztató király nevetségessé válásával.)

Tán ha a felséges király maga jőne,
Annak sem lenne már annyi sok nézője. [Értsd: 'mint Toldinak'. – Sz. G. A.]

Nem is *nézők*²⁸ ezek: mindnek szája tátva:

„Éljen Toldi! éljen!” harsogják kiáltva;

Összeroppan a hang – sőt a kopasz falak,

Messziről azok is „Toldit” kiáltanak. (IV/23)²⁹

A Toldit éltető emberek tulajdonképpen ugyanazt fejezik ki, mint a „királyi felséget” nem köszöntő „*nézők*” és járókelők, de az ő „tátott szájuk” már nem a kötelező üdvözlés tétlen [?] elmulasztásával, hanem az őszinte véleménymondáshoz szükséges „zabolátlan” szájjal közli a véleményét.³⁰ A királyt némán néző, de ellenfelét hangosan éltető emberek álláspontja az 1850-es évek folyamán „*Ne éljen Eduárd!*” formában is megfogalmazódik

(természetesen *A walesi bárdok*ban) s így e kétféle változatban kifejezett, egységes ítéletalkotáshoz az eposz kitisztult ege és az együtt lebegő lelkek adnak egyfajta égi hozzájárulást.

Ilyen az ég, ha a felhők felszakadnak
S este szép pirosan visszatekint a nap. [...]

Akármerre tekint [Toldi], nem látni egyebet
Csak felé sugárzó száz meg ezer szemet,
Fennrázott süveget, karok emelését,
Mint örvendő lelkek szárnya lebbenését. (VI/25, 26)

Mivel a király esetében szó sincs feléje sugárzó lelkek szárnya lebbenéséről vagy a feje fölött lángoló és viharzó Szentlélek támogatásáról (l. a tűz-glóriás Toldi képét a III. ének 21. versszakában),³¹ e királyi hatalomnak az isteni kegyelemre hivatkozás sem adhat³² magasabb rendű, transzcendens indokoltságot. Az „égi legitimizáció” effajta megoszlásáról beszél Arany az 1848 őszén megjelent, *Fellázadtunk-e mi magyarok?* című cikkében is, ahol csupán az emberek természetes szabadságvágyát, s nem pedig a királyok hatalomgyakorlását tekinti Istenből származó dolognak: „A népeknek természet szerint való jussa van a szabadsághoz, éppen úgy, mint a halnak a vízhez, a madárnak a levegőéghez, – mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom. [...] Minthogy pedig az uralkodók a népek szabadságát soha sem akarták, a népek kénytelenítették fegyvert ragadni és fegyveres kézzel vinni ki a szabadságot, melyet az Úristen szívökbe oltott.”³³

a trónbitorló gyilkos

Pár évvel később Széchenyi István is megvonja a fejedelmek számára „alanyi jogon” biztosított, isteni kegyelmet a Londonban kiadott *Ein Blick* (1859) fejtegetéseiben: „Mi az ’ember’-t sokkal magasabbra becsüljük, mint egy herceget, sőt császárt. Mert az Isten csak embert teremtett, míg a ’Dei gratia’ az uralkodók címében [...] csak nevetséges humbug [...] Senkinek sem jut eszébe ma, midőn az egykori rémítő nagyságok már porrá lettek, Dionis, Attila, Caligula, III. Richárd, Tamerlan és a legtöbb koronás fő címéhez a ’Dei gratia’-t is hozzá ragasztani: mert Isten kegye nem lehet ily kétséges természetű.”³⁴ A jogtalanul trónra emelt Ferenc József esetében sem, akit egy másik döblingi mű, a *Szatíra* egyenesen a trónbitorló gyilkosok közé sorol: vö. „Akármennyit és akármily cifrán hazudjanak e kérdés körül a legfinomabb diplomaták, nem egyéb, mint usurpátor [’trónbitorló’], és ha az ilyes még hóhérkodik is, akkor bármit is mond őszentsége [VII.] Pius pápa, bizony nem egyéb, mint gyilkos.”³⁵

A walesi bárdok szerzője sem gondolta ezt másképp: „Levágva népünk ezrei, / Halomba, mint kereszt, / Hogy sírva tallóz aki él: / Király, te tetted ezt!”; „Átok fejedre minden dal, / Melyet zeng velszi bárd.”

A hazai költőket mérlegre tevő Ady később úgy vélte, hogy a kiegyezést elfogadó Arany és társai „a deáki tett” után hűtlenné váltak egykori elveikhez, s csupán Toldi hűségéről daloltak: „... a velszi bárdok kézbe csaptanak, / S pihentető, szép énekeket mondtak.” // Egy emberöltőn folyt a dáridó / S ékes meséje Toldi hűségének”.³⁶ Bizonyára ezért írta a *Buda haláláról* is, hogy „jobb, különb *Toldinál* s minden más fölpukkasztott Arany-alkotásnál.”³⁷ A nyomába lépő Móricz Zsigmond húsz évvel később csaknem Arany egész munkásságát „bátortalannak” ítélte, és a pihentető hűségéneknek minősített *Toldit* „a régmúlton örvendező”, a dolgokat csupán „konstatáló” művek közé sorolta: „Arany csak két ízben volt ifjú és bátor és szabad ember: első és utolsó munkájában: *Az elveszett alkotmányban* és az *Őszikékben*. Ott politikai, itt emberi bátorsága nyilatkozott meg. S ha a túlvilági törvényszék előtt egy jócselekedet megmenti a bűnöst a pokoltól, őt ez a két cselekedete megmenti nehéz nyolc kötetének súlya alól és sugártiszta jellemnek fényével csillog. [...] Soha többet egész életében a közélet kritikáját nem gyakorolta. [...] Megírta a *Toldit*, amelyben már nincs satíra, hanem őszinte öröm a régmúlton. [...] Ez kellett, a zavartalan, búfeledtető epika [...] A *Toldi-trilógia*, a *Buda halála*, a balladák és kisebb költemények költője végeredményben egy konstatáló költő. Nincs jelen az eseményekben, lezárt dolgok azok az ő számára [...] sohasem lépi át azt a határt, amelyet az egyház, a politika és a törvény engedélyez.”³⁸

A szépíró Móriczot becsülő, de Aranyt jobban ismerő Kosztolányi „meggyőződése egész hevével” szállt szembe ezekkel a szűkkeblű és igaztalan értékelésekkel: „Hogy nem volt hős? De igenis hős volt [...] és – ha úgy tetszik –

'bátor' is volt, nagyon bátor, amilyen csak egy író lehet [...] Ne várjuk meg, míg a túlvilági törvényszék megmenti őt a pokoltól, nehéz nyolc kötetének súlya alól Az *elveszett alkotmány* miatt. Nehéz nyolc kötetének nemes arany-súlyáért, a *Buda haláláért*, *A nagyidai cigányokért*, a *Bolond Istókért*, léleklátó balladáikért, számtalan lírai remekéért, minden betűjéért, melyet valaha lerótt, mentse föl őt azonnal a földi törvényszék. Mi mentjük föl őt.”³⁹

Kosztolányi nem egy példát hoz fel a később nemcsak Móricztól hiányolt, „közéleti kritika” jelenlétére Arany műveiben (*A szegény jobbágy*, *A fülemüle*, *A nagyidai cigányok*, *A walesi bárdok* stb.), de a „búfeledtető epikává” nyilvánított *Toldi-trilógia* nincs közöttük. Pedig lehetne. Csupán az Adynál említettnél kellene valamivel több „bárdot” felidéznie Arany költeményeiben.

A magyar szókészletben két ilyen azonos hangzású, de különböző jelentésű szó van. Az egyik az ókelta * *bardos* szóból származik, és 'kelta dalkok'-ot vagy 'énekes'-t jelöl, a másikat a középfelnémet *barte* szóban vettük át, és ennek 'széles fejsze, balta' az alapjelentése.⁴⁰ A Czuczor–Fogarasi nagyszótár több fajtáját is felsorolja az utóbbi vágószerszámnak (*konyhai bárd*, *ácsbárd*, *simító bárd*, *mészárosok bárdja* stb.), amelyeket – a dalkokot jelentő „bárd” szóval együtt – Arany meglepő következetességgel használ fel a hatalom megtorló és „civilizátori” tevékenységének, illetve az ezekre adott válaszreakcióknak a bemutatására.

A „bárd” szóalak először 1847-ben, a *Murány ostromában* jelenik meg verseiben, és a hóhér munkaeszközét jelöli.

Széttekint segélyért s csak a bakót látja,
Mint villog kezében irgalmatlan bárdja.⁴¹

Az 1848 végén keletkezett *Álom – való* című költeményben már egy egész nemzet nyájára lesújtó bárdról ír, amely nemcsak embereket nyakazó hóhér, hanem egy nemzet nyáját feláldozó *mészáros* pengéjére is vonatkozik:

Látom a reménynek vékony szálán tartott
Villám tündöklésű damokleszi kardot,
Melynek átkos éle nyugatról s keletről
Egy egész országon húzódik keresztül.
S egy egész nemzetnek áldozati nyája,
Egy néptörzsök esik a bárdnak alája.⁴²

Két évvel később, a „Haynau világot” megjelenítő *Hecc, hecc!* „életkép” sanda mészárosának szintén erre a vágószerszámmra van szüksége, hogy a harapós ebeivel vágópadra vonszolt szarvasmarhát leölje.⁴³ Azt az állatot, amely az Arany művek képvilágában következetesen az „igába hajtott”, „istenadta népet” jelöli:

„... mert szabadság nélkül az ember nem is Isten képére teremtett állat, hanem igavonó barom.” (*Fellázdadtunk-e mi, magyarok?*)

S a nép, az istenadta nép,
Ha oly boldog-e rajt'
Mint akarom, s mint a barom,
Melyet igába hajt?
(*A walesi bárdok*)

A *bikához* hasonlított Toldi ⁴⁴ és a címerrabló olaszra „bőszült *gulyaként*” zúduló magyarok (*Toldi estéje* II/9) szintén e járomba fogott, s ezért boldognak nyilvánított teremtmények közé tartoznak, akiket a civilizátor Lajos király *simító bárdal* akar finomságra és kultúrára szoktatni. Ez éppen olyan „ésszerű” és finom eszköz, mint ama „*bitónak*” – vagy másképpen „*bitófának*” – nevezett oszlop, amelyhez egykor a fejésre vagy leölésre szánt szarvasmarhát kötözték. vö. „*Bitó*: bitó–fa, szobor [= 'földbe vert faoszlop'], mellyhez kötik a *le-öleendő v[agy] fejő marhát*.” (Baróti Szabó Dávid: *Kisdéd szó–tár*, Kassa, második kiadás, 1782, 21.)

emberfaragás

A magyar nyelvben a marhát, az embert és a fát is bárdolják. De ha az ácsok ácsbárddal – „másképp *simító bárddal*” – egyengetik a munkába vett fát”,⁴⁵ vajon egy 'bárdolatlan népet' és egy 'faragatlan pórsuhancot' szintén ezzel a vágóeszközzel kell „finomabb erkölcsökre szoktatni, vagy a durvaságból, darabosságból, szögletességéből *kisimítani*”?⁴⁶ Az igazát bizonygató Lajos a „gyűlölség” és a „szeretet” közti választás fontosságáról beszél, de maga sem biztos benne, hogy a megfelelő eljárást és eszközt választotta: vö. „*Vagy hát nem [??] szeretet volt, hanem gyűlölség / Hogy *simítani* kezdtem a nemzet erkölcsét?*” (VI/31) A halálba hajszolt Toldi utolsó szavai arról szólnak, hogy ő és társai nem kérnek e famegmunkálási módszerekkel és szerszámokkal végzett emberfaragásból.

Nem hagyok örököst... csak egy hű cselédet:

Azt kötöm szívedre – – meg a magyar népet.

Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla,

„Erejét, formáját, durva kérgét róla:

Mert mi haszna simább, ha jól megfaragják?

Nehezebb eltörni a faragatlan fát.” (VI/28)

Az 1848 utáni „bárdolásokra és töréspróbákra” adott választ Arany az 1854-es *Toldi estéjében* megjelenő Szent László, illetve a vele párhuzamba állított Toldi alakjában fogalmazza meg. A nehéz időkben mindketten a sírjukból kikelve – vagyis *feltámadva* – győzik le ellenfeleiket egy olyan fegyverrel, amely a szentté avatott lovagkirály közismert ikonográfiai attribútuma (megkülönböztető jegye) volt,⁴⁷ de amelyet egy jogtalan hatalom most népük ellen fordít. László a már-már diadalmaskodó tatár sereget úzi el a segítségével („Jobb kezében, mint a villám / Forgolódott *csatabárdja* / Nincs halandó, földi gyarló / Féreg, aki azt bevarja.”), míg Toldi „a szabadság címerét” eltulajdonító „bitang kalandort” (II/11) küldi vele a pokolba (vagyis a fentebb említett lelketlen és „szegény” ördögök honába): „A pokolba megyen!” rivalkodik Toldi (I/38); „A király engedne: 'kegyelem' kiáltja, / De elébb járt a vas, Toldi Miklós *bárdja*.” II/11.)

A két utóbbi – csak 1854-ben megjelenő – sor itt úgy kapcsolódik az előzőhöz, mintha a király magának kérne kegyelmet, és a feldühödött Toldi nem a név nélküli olasz „kalandor”, hanem az ő fejére sújtana le bárdjával. Szürreális „montázs”, de nem egészen alaptalan. Arany a *Déli délután* második dolgozatában (1853–1855) szintén szóba hozza Anjou Károly és fia, Nagy Lajos trónbitorlásának („bitorságának”) kérdését,⁴⁸ és az utóbbit megfenyegető Toldi is egy vétkesnek ítélt Lajos fejét célozza meg „héttollú botjával”. („Király, ha nem nézném vitézi voltomat, / Majd fejedhez verném héttollú botomat” V/18)

A trónterembe engedély nélkül berontó Toldi jelenete nem Ilosvaitól, hanem Aranytól származik. Az egykori históriában nem egy jogosan háborgó hős vonja felelősségre vétkes uralkodóját, hanem egy fejedelmére mérges alattvaló adja elő panaszát, miután megkérdezték.

Jó Lajos királynak ezt bémondták vala:
Tholdi vitézekben hármat megölt vala;
Azonban Miklós is királyhoz bójuta;
Király kérdi okát, miért mívelte volna?

Az ősz vitéz válasza familiárisan nyers és goromba, de itt nem tekintik felségsértőnek és nem ítélik halálra.

„Király! ha nem nézném vitézi voltomat,
Majd fejedhez verném héttollú botomat;
Másszor megfeddenéd apró kölykeidet,
Meg ne csúfolnájak vitéz vén fejemet.”

Akkor Tholdi Miklós királlyal így jára,
Azonban az gyűlés Budáról elosza,
Tholdi Miklós haza méne Nagyfaluba

Két esztendő múltán Tholdi Miklós meghala.” 49

Finita la commedia. Semmi rárontás, semmi mennydörgés, semmi „Halál a fejére!” Az 1854-es, végleges változatban Arany egyenesen Werbőczy István *Tripartituma* alapján rajzolja meg a fenti jelenetet, csaknem szó szerint dramatizálva és felvállalva annak „felségsértés” meghatározását. A Werbőczy-féle definíció szerint ugyanis „A hűtlenség vétkének [...] első esete a felségsértés bűne; ha tudniillik valaki fejedelmünk személyére szentségtelen kezet vet, vagy fegyverrel vagy méreggel ellene tör, vagy azok közé a falak közé vagy abba a házba, ahol a fejedelem lakozik, hatalmasul beront.” 50 (vö. „Toldi meg dühösen a királyhoz ronta, / És mennydörgő hangon ily szavakat onta.” /V/18/) Az ilyen vétkes büntetése halál és birtokvesztés: „Az, a ki felségsértés vagy hűtlenség vétkébe esett, [...] nemcsak kiváltságát, hanem fejét és minden javát is veszti.” 51 Kivéve, ha az uralkodó megkegyelmez neki, mert „a kegyelemadás és a jószágok visszabocsátása a fejedelem hatalmában áll.” 52

növekszik az ellenállás

A *Toldi estéje* második kidolgozásának időszaka azonban nem a kiengesztelődés, hanem a forradalmat megbosszuló öt éves ostromállapot és a „nem engedünk a negyvennyolcból” ideje. Az alkotmányosságot, a magyar államiságot, a nemzeti jelképek használatát megszüntető birodalmi önkény ellen a legváltozatosabb társadalmi rétegekben növekszik az ellenállás, a dinasztiahoz hű konzervatívokat és az egyházakat is beleértve. 53 Igaznak bizonyul az ifjú osztrák császár orosz megmentőjének jóslata, miszerint a kíméletlen megtorlással „politikai hibát” követ el, mert nemcsak legyőzöttekért közbenjáró barátját, „legjobb szövetségesét sérti meg”, hanem „még ellenségesebbé teszi egy nép szellemét, amelyet inkább engesztelni kellett volna”. 54

A forradalom leverése után befejezett *Toldi estéje* nem a korábbi ellentétek enyhüléséről, hanem azok fokozódásáról tanúskodik. A főhős és a király összetűzését most már nem az udvar idegenmajmolását kárhoztató, huszonnégy soros dörgelelem formájában kapjuk meg, amelyet Toldi elfogásának parancsa követ, 55 hanem egy villámcsapásként lezúduló, négy soros felségsértésbe sűrítve, amelyet a megrettent király – hivatalosan vissza nem vont – halálos ítélettel torol meg. A forradalom előtti változat Toldija még engedelmeskedett uralkodójának, és megkegyelmezett az országcímert „előrokló” „olasz” kalandornak, de a szabadságharc leverése és a „Haynau világ” után az ilyen bűnösnek már nem jár bocsánat.

Mindez nem sokban igazolja „a semmi korszerű kapcsolatot nem kereső”, „bátortalan” és „reznált” Aranyról szóló hagyományos elképzeléseket. Az állítólag 1848-ban lezárt *Toldi estéjében* számos olyan esemény nyomaira bukkanunk, amelyek az 1850-es években izgatták Aranyt és kortársait. Gondoljunk csak a Bach-korszak nevezetes szakáll-, bajusz- és kalaprendeleteire, amelyekkel a hatóságok a forradalmi métely továbbterjedését igyekeztek megakadályozni (l. Kossuth-kalap, Kossuth-szakáll). Arany és barátai leleményes humorérzékkel tették nevetségessé e kaszányás rendteremtési próbálkozásokat. „Híre futamodott például – meséli később Kosztolányi –, hogy a nagykőrösi diákoknak tilos magyaros pörgekalapot viselniük. Egy reggel általános derűltség közepette valamennyien köcsögkalapban jelentek meg, melyet holmi madárijesztőről csentek, vagy vedlett kürtőkalapban, melyben édesanyjuk a tojásokat tartogatta.” Hasonlóan tették csúffá a rebellis szakállviselést tiltó rendeletet Arany tanártársai is. A készülő parancsról tudomást szerezve, „az egész tanári kar egyszerre lekaptartatta forradalmi szőrzetét”, hogy a rendelkezést kézhez véve ne kelljen engedelmeskedniük. 56

Az emberiség történetében vannak „sima bőrű” és „szakállbarát” korszakok is. Az ókori Kelet vagy Toldi Miklósék ideje a dús arcszőrzetet kedvelte, s ezt az előkelőség, az erő, a bölcsesség jelének tekintette. A magyar nyelvi adatok általában a szakáll megbecsüléséről és tiszteletéről szólnak: „*Becsüld meg az ősz szakált. (Km.) Szakálamra mondom, azaz becsületesemre (Czuczor – Fogarasi).* Ellentétben, mondjuk, XIV. Lajos francia udvarával vagy a 19. századi Habsburg birodalommal, amelynek tisztviselői többnyire borotvált képűek voltak, és a dús szakállt vagy a nagyméretű bajuszt már-már egzotikus, keleti vonásnak tekintették. A század közepe táján ezen arcdíszeket hovatovább a politikai szabadgondolkodás és a megbízhatatlanság jeleiként értelmezték, amit reformkori nagyjaink – így Széchenyi, Kossuth, Batthyány, Wesselényi, Eötvös, Táncsics vagy Damjanich – szakállas és bajszos portréival is illusztrálhatunk. A „szép ezüst szakállú” (I/4), „felségsértő” Toldi jól illett e jeles panteonba. Szívszorító bizonyítéka ennek a *felségsértés* címén valóban *bitófára* – újabb jelentésében akasztófára – ítelt Damjanich János, aki utolsó kívánságaként azt kérte a hóhértól: „*Vigyázzon a szakállamra, arra kényes voltam mindig.*”⁵⁷

külön szerzői jegyzet

Ilyen történelmi szövegkörnyezetben talán Arany sem ok nélkül tartotta meg hősének már az 1848-as szövegváltozatban is szereplő és a sima képű udvaroncokra morgó „szakállnótáját” (IV/14–15), miközben naiv ártatlansággal hangsúlyozta e részlet „idézet” voltát: „Csaknem szórul szóra llosvaiból”. Így járt el Toldi felségsértő kirohanásával is (VI/18), amelyet a forradalom leverése utáni szövegváltozatban szintén külön szerzői jegyzetben óvott meg a cenzori közbeavatkozástól: „*E négy sor llosvaiból van átvéve, minden változtatás nélkül.* – Arany

jegyzete”

A Bach korszakbeli szakáll- és bajuszháború nem kis helyet foglal el Arany 1852/1853-as levelezésében. Legközelebbi barátját, Tompa Mihályt így tájékoztatja az ügy fejleményeiről, kitérve annak eszmei összefüggéseire: „Közlöm veled a világszerű eseményt, hogy éppen az imént vágtam le Don Caesar de Bazan-féle spanyol szakállamat, és csippentém rövidebbre bajuszomat, megelőzendő a parancsot, mely, amint hallom, már Kecskeméten várakozik expeditióra [...] Szász Károly is épp a borbélyműhelybe ment, hogy szakállt, s mint *pap*, bajuszát levétesse, ami pedig nehezen rendítené meg Európa egyensúlyát, mert igen kicsiny.” 58

Az ügy irodalmi hasznosításaként 1854-ben megírja a bajusztalansága miatt pórul járt Szűcs György gazda történetét (*A bajusz*), és – a hamarosan megjelenő *Toldi estéje* nyitányaként – sokatmondó címlapképpel teszi közzé művének II. énekét. A Vasárnapi Ujság címoldalának szöveges része nem véletlenül épp az „örökös” címerelrablásával dicsekvő „olasz” sértegetéseit és a felheccelt nézők dühkitörését beszéli el (II/5–9), amelyet a címlap másik felén Arany félalakos portréja lát el képes és jelképes magyarázattal. A portré ikonográfiai különlegessége a gondosan pödrott, az arc vonalán messze túlnövő bajusz, amely az iménti tőrés határokhoz képest jelentősen meghaladja az európai egyensúly felborításához szükséges méreteket.

Az „ősz” és „nem galambepéjű” Toldi [60] a legközelebbi elődje – mondhatnánk „rokona” és „boldog őse” – *A walesi bárdok* „galamb – ősz” énekének és dalmokainak.

Ajtó megől fehér galamb,
Ősz bárd *emelkedik*. [...]

Az öreg dalmok *emelkedése* „fehér galamb” voltából következik, amely ősi lélekjelkép s egyben a Szent Lélek szimbóluma. Ugyanúgy áthatja őt az Arany-hősök számára nélkülözhetetlen lelkeség, mint a levegőbe levitált Szent Lászlót vagy a glóriával koszorúzott, „nem a földön járó” Toldit. Ők valamennyien egy fensőbb világrend, egy „nem földi bíró” ítéletét közvetítik, amely a vértanúságot vállaló bárdok földi és túlvilági énekeiben is úgy szól – sőt, úgy „emelkedik” és „csap le” – mint a szent lovagok kezében forgó harci attribútum.

Ti urak, ti urak, hitvány ebek!
Ne éljen Eduárd?
Hol van, ki zengje tetteim –
Elő egy velszi bárd! [...]

Szó bennszakad, hang fennakad,
Lehellet megszegik, –
Ajtó megől fehér galamb,
Ősz bárd *emelkedik*.

Itt van, király, ki tetteidet
Elzengi, mond az agg;
S fegyver csörög, haló hörög
Amint húrjába *csap*.

„Fegyver csörög, haló hörög,
A nap vértóba száll,
Vérszagra gyűl az éji vad:
Te tetted ezt, király!”

Úgy látszik, mégiscsak igaza volt a folklorisztikus diákbölcsességnek, miszerint „Arany János velszi bárdokkal sújtott le a Habsburg-házra.” A *Toldi estéjét* és *A walesi bárdok*at tényleg ugyanaz a költő írta.

Kérdezhetné persze valaki: „De hogyan fejezte be őket? ... A balladát tényleg a vértanúk dalával, mindent túlzengő fortissimóval, a humoros eposzt meg néma sírjelenettel, amelyről a jó ég tudja, mit üzen az olvasónak...

Harmadnap olyankor, egy fölleges estén,
Domb emelkedett már Toldi Miklós testén,
Amelyet az őskert, bánatja jelével,
Behinte lehulló, sárga falevéllel.

Nem jelölte a sírt drága érc, vagy márvány:

Bence volt az emlék, lába felől állván,
Egy ásót ütött le, azon támaszkodék,
S elborítá a sírt új havával az ég. (VI/38)

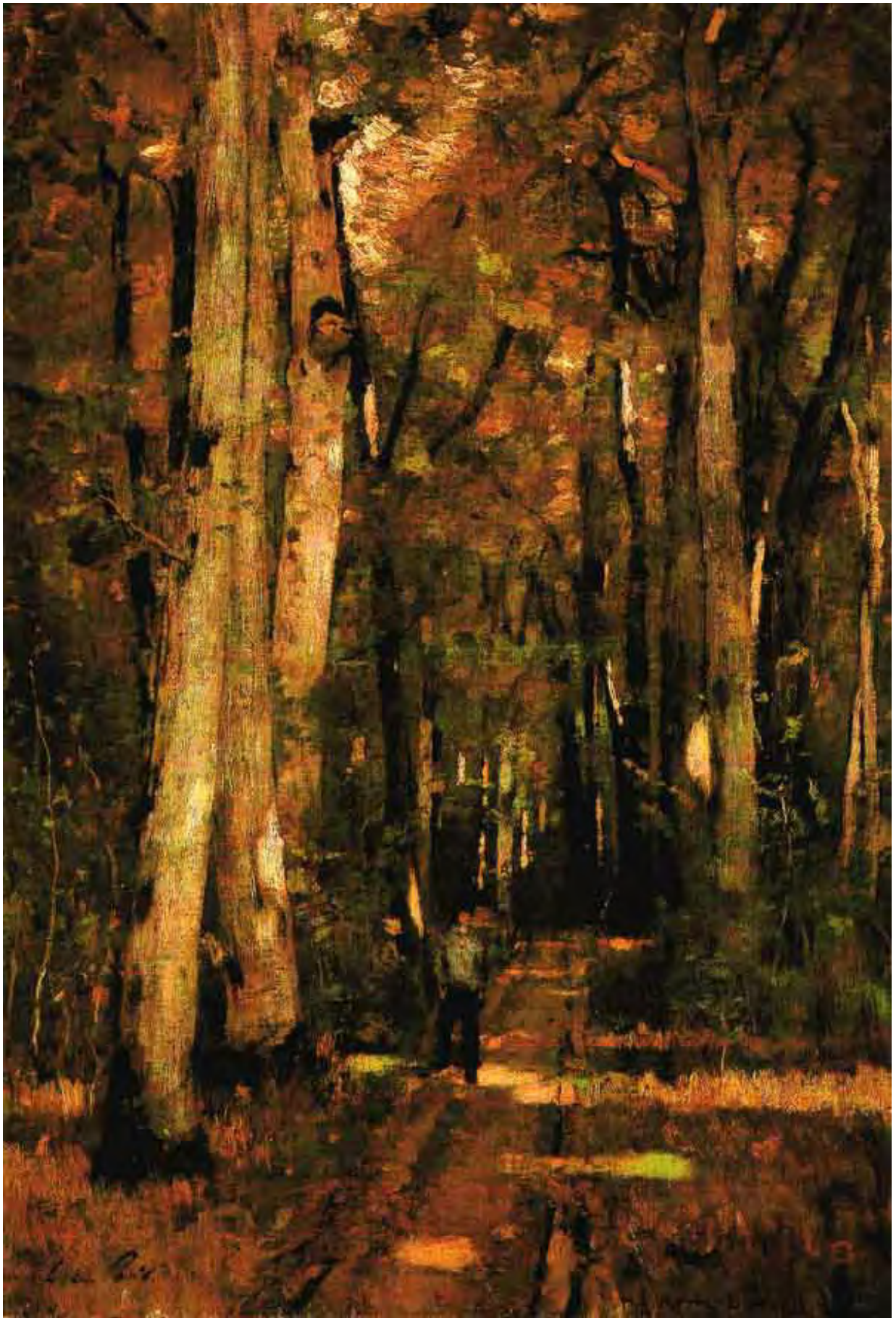
Horváth János például az elmúlás történelmi mélabúját és az enyészet végleges diadalát látja benne: 'Kétség és remény, ború és derű váltogatja egymást a műben [...], mígnem végül 'egy fölleges estvén' visszakerülünk a kiindulás színhelyéhez, a sírhoz, melynek dombja immár megásója testén emelkedik. A két versengve vetélkedő hatalom: *élet és enyészet közül az utóbbi győzött. [...] Csak az elmúlás méla hangulata marad meg s hulldogál 'bánatja jelével': sárga falevelekkel a nagyfalusi sírra.* Az őskert Toldi személyét, a gazdáját gyászolja: a költő hangulatában az idők és korszakok elmúlásának történelmi mélabúja is benne rezeg, megilletődött belenyugvásként a törvényszerűbe, a változhatatlanba.”^[61]

a végleges elmúlás bánata

Szép ez a lírai eszmefuttatás, de sajnós nem a mese végéről szól. A *Toldi estéje* nem a lehulló falevelekkel és a végleges elmúlás bánatával végződik, hanem a télbe forduló természet újonnan jött, első hóesésével, amelyet tényleg a fent említett „jó ég” – végső soron Isten – terít a sírra, meg az oda ásót tűző Bencére. „Kinek az ég alatt már senkije sincsen, / Ne féljen; felfogja ügyét a jó Isten.” (*Toldi VII/1*)

Az első havazás a művészetben és a mindennapi életben is érzelmi megtisztulást és örömteli ünnepélyességet sugall. Ahogy az Arany-tisztelő Ottlik Géza is mondja, ilyenkor „véget ér a sár korszaka... Tiszta és puha szőnyeget terít lábunk elé az égi kegyelem.”^[62] A hóesés hozta kegyelem jelentőségét és lehetőségét már a strófa ó- és újszövetségi kezdőszava, a feltámadásra utaló „Harmadnap” is érzékelteti. Ez nem véletlenül csak az 1849-es bukás és „Apokalipszis” után jelent meg e versszakban, egy nagyon is e világi feltámadás óhajaként és megerősítéseként. (A korábbi, 48-as kidolgozásban még „Másnap alkonyatkor” szerepelt.)^[63] Arany nem a történelmi mélabú és a vigasztalan enyészet költője, hanem egy egyszerre üdvtörténeti és e világi feltámadásé, amit műve elhanyagolhatónak hitt részleteivel – így a „harmadnap”-pal vagy a Bence támaszául szolgáló ásóval is – jelez nekünk, figyelmetlen olvasóknak. Mert ki gondolná, hogy ezt a közönséges kerti szerszámot az európai művészetben már a 14. század óta a krisztusi feltámadás jeleként használták?... (A feltámadt Jézust a János evangélium Mária Magdolnája először kertésznek hitte, akit így e jelenetben többnyire ásóval a kezében ábrázoltak.)^[64]

Végleges enyészet helyett feltámadás? Nem is olyan gyászos üzenet ez egy Bach-korszakban befejezett és kiadott, humoros eposz lezárásaként! Emlékezzünk, már a fiatal Toldi megmondta: „Aki meg se halt még, minek azt siratni, / Mikor a halott sem fog halott maradni!” (*Toldi VI/16*)

1 Arany János: *Végszó = Uő: Toldi estéje*, Pest, 1854, 139.

- 2 Gondoljunk csak a legközelebbi barát, a költeményeiért vizsgálati fogságba vetett Tompa Mihály kálváriájára.
- 3 Rövidebben: „Költő, hazudj, csak rajt’ ne fogjanak.” Arany János: *Vojtina Ars poétikája = Összes költeményei I.*, 1964, 423.
- 4 Keresztury Dezső: *Arany János*, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1937.
- 5 Jókai Mór: *Arany János. (Kakas Márton arcképcsarnokából, 1865)= Uő: Írói arcképek*, Unikornis Kiadó, Bp., 1993, 193.
- 6 Jókai Mór: *Önéletírásom (1895)*, bfl.archivportal.hu/id-1269-jokai_mor_neletirasom.html
- 7 Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje (1855)= Uő: Kritikai dolgozatok, 1854– 1861*, Bp. Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 104–105. *Eötvös József Művei. Levelek, 52. levél. (Arany Jánosnak)*. mek.oszk.hu/05400/05480/05480.htm L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kapatás és glória*, Liget, 2013/4, 92–95.
- 8 Vö. „Ím az ész nemrég is egyszerű port talált, /Mely egész hadakra képes szórni halált, / Toldi vagy nem Toldi ... hull előtte sorban: / Az ész ereje győz abban a kis porban” (VI/32)
- 9 Idézi Marót Károly: *Egy műfogás Arany Jánosnál*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1931/1, 61.
- 10 L: például a német–francia háború tanulságairól szóló akadémiai jelentését: „Mindabban, ami történt, az emberiség évezredes haladásának egyszerre tagadását véltük látni [...] Vajon a fáklya, mellyel a tudomány az emberiség útjait megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanócul szolgáltatni minden eddigi építmény elhamvasztására?” [...] Ma, a mennyiségi és természettudományok minden dicsőített fejleménye, óriási haladása kiválóan arra fordítatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanná.” Arany János: *Titkári jelentés (1871. máj. 17.)* = Uő: *Összes művei, XIV. köt., Hivatali iratok 2*. Bp. Akadémiai Kiadó, 1964, 412.
- 11 A jelenetet csak Sötér István kommentálja egy-két mondattal, amelyekben Toldi és szolgálai anakronizmusát fájlalja: „A hatodik ének ’humoros’, novella-szerű kitérése, Bence és a kapus jelenete még egyszer hangsúlyozza Toldi környezetének – és közvetve magának is – idejétmúltságát, életből kiszakítottságát.” (*A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*, szerk. Sötér István, Akadémiai Kiadó, Bp. 1965, 116.) Korábban Benedek Elek is kihagyta a *Toldi trilógia* ifjúságnak szánt, prózai átdolgozásából. (Mai kiadása: Benedek Elek: *Toldi Miklós. Arany János műve nyomán*, Mercator Stúdió, 2006). Elhagyható, fölösleges epizódnak ítélte egy néhány évvel ezelőtt publikált, középiskolásoknak szánt tansegédlet is, vö. Arany János: *Toldi–Toldi estéje*, s. a. r. Veres András, a munkafüzetet írta Szabó Pap Edit, Bp. Ikon Kiadó, Matúra sorozat, 1994, 36, 57.

12 Toldi lovainak csodás képességeiről a *Toldi szerelmében* is olvashatunk: „’De nini, a Pejkó, a lovam, a hátas! / Akármilyen legyek, ha nem igazi tátos!’ / Csakugyan a Pejkó, fényesre kihízva, / Termett valahonnan egyszeribe vissza; / Kísérte-e Toldit hegyi legelőkön? / Vagy repült mint tátos? mi haszna tünődöm!” (*Toldi szerelme*, IX/101)

12 Czuczor–Fogarasi: *A magyar nyelv szótára*, 6. köt., Bp., Athenaeum, 1874, 834.

13 Plinius, Gaius Secundus: *Historia naturalis*, XXXV,
penelope.uchicago.edu/Thayer/L/Roman/Texts/Pliny_the_Elder/35*.html

14 Ez utóbbi szólás magyarázatát I. Pásztori–Kupán István: *Szentháromság-tani kérdések William Paul Young A viskó című művében*, Református Szemle, Száznegyedik évfolyam, 2011. május–június, 3, 301.

15 Magyar Értelmező Kéziszótár, Bp., Akadémiai Kiadó, 1978, 970.

16 Arany János: *Összes költeményei*, 2. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 696.

17 Arany János: *Összes művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 288.

18 Vö. „Mit félünk hejába? szükség hogy szívünk legyen, mert nám [’lám’] megvolna gyorsaságunk.” (Pesti Gábor: *XXIII. mese. A nyúlakról*)

19 Miklóst az édesanyja „lelkektől lelkezett magzatomnak” nevezi. (*Toldi* 12/17)

20 Vö. „El kell fogni Toldit! de fáj a szó néki, / Ugy fáj neki, *mintha önnön lelkét lehellné ki*”.
Arany János Összes művei, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

21 A fordítások címei: *A király láthatatlan öltözete* és *A császár új öltözete*. A lelőhelyeik: Koszorú: Szépliteraturai ajándék a Tudományos Gyűjteményhez, 1841, 17–22; Regélő, 1841/49, 390–392.– Andersen magyarországi fogadtatásáról I. Emőd Teréz adatgazdag tanulmányait és bibliográfiáját: *Andersen élete és munkássága; A meseíró Andersen; A mi Andersenünk. Válogatott bibliográfia*, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. Arany meseirodalmi tájékozottságához I. Merényi László *Eredeti népmesék* c. gyűjteményéről írt bírálatát: Arany János: *Összes munkái, V. Próza-dolgozatok*, Bp., 1884, 443–467.

22 A *Toldi estéjét* 1847 júliusában kezdte írni Arany, akit a Petőfi házaspár 1847 októberében látogatott meg Szalontán. (*Petőfi és Arany levelezése*, szerk. Korompay H. János, Bp., Osiris Kiadó, 2009, 70.) Júlia irodalmi debütálása alkalmából a figyelmes Arany egyszerre köszöntötte őt és Petőfit 1848. jan. 7-i levelében: „Isten megáldjon, kedves barátom, téged és lelkednek másik felét, a *Napló* és *Ábránd* angyalkezdélyű íróját, mindazáltal nekem kedves komámasszonyt”. (Uo., 84.)

- 23** Gyulai Pál: *Írónőink. [...] Andersen meséi.* Fordította Szendrey Júlia. Pest, 1858. Kiadja Lampel Róbert. = Uő: *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 305–307.
- 24** Vö. Madarász József: *Emlékirataim 1831 –1881 = A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából, 2. köt., vál. és szerk. Tóth Gyula, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 298 – 299; Vas Gereben: *Tekintetes urak*, Pest, 1864, 4.*
- 25** Az 1849. szeptember 26-án meghozott és október 5-én kihirdetett *Ítélet* szövegéből. *Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. Katona Tamás, Bp., Neumann Kht., 2001.
- 26** „A mult és jelen nép élet eme széltében-hosszában felfogásából áll elő aztán az a bizonyos varázs, mely a multat a jelenbe, s a jelent a multba játssza. [...] Én mindezeket nem a légből vettem, hanem nagyrészt egy magyar költő, legnagyobb epikusunk, Arany műveiből vontam le.” Gyulai Pál: *Szépirodalmi szemle, 2. Epikai költemények. Toldi estéje (1855)*= Uő: *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 117.
- 27** „A *Toldi* népies, a *Toldi estéje* humoros epos. [...] *Toldi estéjében* több a víg jelenet, mint az első részben [...] A humor oly nevetető elem, melynek komoly, sőt méla (érzelmi vagy gondolati) alapja van.” Riedl Frigyes: *Arany János*, kiadja Hornyánszky Viktor, 1887, 36, 179.
- 28** A *nézők* szót maga Arany húzza alá a mű második, 1848 utáni kidolgozásában. (Arany János: *Összes költeményei, 1.* Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 283). Ez is egyike az értelmezést segítő, „apró” módosításoknak. (Liget 2013/4, 83)
- 29** L. Henri Bergson fél évszázaddal későbbi megjegyzéseit a nevetés visszhang jellegéről és közösség építő szerepéről: „A nevetésnek visszhangra van szüksége, [...] állandóan visszaverődve egyre folytatódni akar, [...] akárcsak az égzengés a hegyekben. [...] Nevetésünk mindig egy csoport nevetése [...] Bármilyen közvetlennek véljük is, a nevetésben mindig ott bujkál valami egyezség, szinte azt mondhatnám: cinkosság más, valóságos vagy képzeletbeli nevetőkkel.” Henri Bergson. *A nevetés*, Bp., Gondolat Kiadó, 1986, 38.
- 30** A „szájtátóság” változatos cselekvési lehetőségeiről vö. a költő *Eldorádó* (1848) c. satirikus költeményét, ahol az eldorádói lakos szintén „száját tátja... ha akarja. / Másutt tán nem is képzelik, / Ott a szájtúl mennyi telik.” *Arany János Összes költeményei I*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 37.
- 31** Vö. „... a nehéz rúd, kavarván a szelet, / nagy tányért csinált a barát feje felett. / Fényes karikát írt hegye a fegyvernek, / Mint ha tüzes üszköt csóváltgat a gyermek.” L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kapatás és glória*, Liget 2013/4, 90–91.

- 32** Gondoljunk az uralkodók címfelsorolásaiban szokásos „Isten kegyelméből” (latinul: „Dei gratia”) kifejezésre: vö. „Mi, Ferenc József, *Isten kegyelméből* Ausztria császára, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. apostoli királya”...
- 33** Nép barátja, 1848. nov. 5.
- 34** [Széchenyi István]: *Egy pillantás a névtelen Visszapillantásra* = Gróf Széchenyi István *Munkáiból, II. kötet*, s. a. r. Berzeviczy Albert, Bp., Franklin Társulat, 1907, 272.
- 35** Károlyi Árpád: *Gr. Széchenyi István döblingi hagyatéka, II., Bp., 1921, 349* Kosáry Domokos: *Széchenyi Döblingben*, Bp. Magvető kiadó, 1981, 110.
- 36** Ady Endre: *Kétféle velszi bárdok* = Uő. *Összes versei*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1977, 543–544.
- 37** Uő: *Strófák Buda haláláról*, Nyugat, 1911/1. szám
- 38** Móricz Zsigmond: *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931/24. szám
- 39** Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság: Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3. szám
- 40** *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. Zaicz Gábor, Tinta Könyvkiadó, 2006, 57.
- 41** Arany János *Összes költeményei III*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 221.
- 42** Arany János *Összes költeményei 1*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 74.
- 43** „A mészáros ebeit kaptja, / Ráadásul magát is mulatja.” Uo. 155. L. még Szántó Gábor András: *Csinosságra kaptás és glória*, Liget 2013/4, 79–86.
- 44** „Mintha porkapáló, fene bika jőne” (V/19).
- 45** Czuczor – Fogarasi: 1. köt., 486.
- 46** Uo.

47 L. a középkori hazai templomok és pénzermék csatabárdos Szent László ábrázolásait (Szántó Gábor András: *Szentelek és szentségtörők*, reciti.hu/wp-content/uploads/48_SzantoGaborAndras_Kilian.80.pdf). A *feltámad* szó Arany János-i értelmezéséhez lásd Dávidházi Péter kitűnő tanulmányát („*Harmadnap*”; *Arany János és a feltámadás költészete*; <http://www.holmi.org/2011/06/davidhazi-peter-„harmadnap”>), valamint a korabeli értelmező szótári kommentárokat és példákat: „Tulajdonképen fekvő, nyugvó, hanyag helyzetéből fölkel, de bizonyos erőlködéssel, a külső maga megfeszítésével. Jelentése 1) fölkerelkedik. *Feltámad a szél. Feltámadnak a hullámok.* 2) Keresztény értelemben a megholt embernek teste feléled. *Szálla alá poklokra, harmadnapon holtából feltámad* (Apost. Hitv.) 3) Valaki ellen fölzendül, fölkel. *Feltámadni a felsőség ellen.*” Ez utóbbi, társadalmi és politikai jelentéskörnek nemcsak Szent László és Toldi iménti feltámadásában van minket is bátorítóan fontos szerepe, hanem magának Nagy Lajosnak és utódának Arany János-i megítélésében is: vö. „mivel ő is [ti. Nagy Lajos] nem az országgyűléssel egyetértve, hanem maga kénye szerint uralkodott, halálával visszatért az ország régi vágásába, leánya, Mária ellen sokan *feltámadtak.*” (Arany János: *Mik voltunk? Mivé leszünk? (Magyarország története, dióhéjba szorítva)* Nép barátja, 1848. okt. 18. L. még az Arany-barát Petőfi hasonló értelmű szóhasználatát: „*Föltámadott a tenger, A népek tengere*” stb.

48 „Károly volt az első, magyarok királya, [...] Most fia országol, fia Lajos ennek:/ Ki mondja bitornak? Ki még idegennek?” (IV/13); *Arany János Összes költeményei, 2. köt.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1964, 296.

49 *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor, Bp.*, Tankönyvkiadó, 1990, 653–654.

50 *Tripartitum*, I. rész, 14. cím, 1. §.

51 *Tripartitum*, II. rész, 12. cím, 6. §.

52 *Tripartitum*, I. rész, 20. cím, 2. §.

53 Szögyény – Marich József emlékiratai = *A föld megőszült I., Emlékiratok, naplók az abszolútizmus (Bach) korából*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985, 33–108.

54 Karl von Buol-Schauenstein szentpétervári osztrák nagykövet jelentése Felix zu Schwarzenberg osztrák miniszterelnöknek (1849. okt. 20.), <http://mek.oszk.hu/06100/06162/html/aradiv02883/aradiv02883.html>

55 Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., Akadémiai Kiadó, 1951, 287–288.

56 Kosztolányi Dezső: *Író és bátorság. Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932. 3. sz.

57 Baló Béni református lelkész vallomása Kacsinszky Géza lejegyzésében =*Az aradi vértanúk*, vál. és szerk. Katona Tamás, Bp., Neumann Kht, 2001.

58 Levél Tompa Mihálynak (1852. dec. 1.) =*Arany János leveleskönyve*, Bp., Gondolat, 1982, 165.

[60] „Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje” – *Toldi* II/14.

[61] Horváth János: *Tanulmányok*, II. köt., Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

[62] Ottlik Géza: *Iskola a határon*, Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó., Bp, 1976, 141–142.

[63] Arany János *Összes Művei*, 2. köt., Bp., 1951, 291.

[64] Vö. még János 20, 1– 8; *A keresztény művészet lexikona*, szerk. Jutta Seibert, Corvina, 1986, 41, 187–190 (az *Ásó* és a *Krisztus feltámadása* címszavak).

kép | Paál László